

© 2005 **Т. В. Гардашук**

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

ЕКОЛОГІЧНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (РЕФЛЕКСІЯ НАД ДОСВІДОМ США)

Справедливість належить до одвічних і найбільш значущих ідеалів людства, а прагнення справедливості ще з прадавніх часів пронизує практично всі сфери людського життя. Вона, за визначенням В. П. Горбатенка, є “визначальною ознакою і невід’ємним механізмом регулювання людських відносин, пов’язаних з пануванням і підпорядкуванням, необхідністю підтримання взаємоповаги між людьми, гармонізації різних, у тому числі протилежних (конкуруючих) інтересів” [6, с. 150].

Водночас справедливість виступає не лише як принцип організації суспільних відносин, а й є суттєвою складовою соціальної психології, оскільки втілює почуття, вимоги і сподівання людей щодо організації певних сфер життя та способів розв’язання нагальних життєвих питань. Дотримання об’єктивних критеріїв справедливості та сприйняття справедливості суспільством загалом та його окремими групами впливає на єдність суспільства, життєздатність і стабільність його політичного ладу. У цьому виявляється соціально-регуляторна функція справедливості [1, с. 108-109]. Відповідно, справедливість – це складне й багатогранне явище, яке набуває різноманітних і специфічних проявів у різних сферах життя, потребує розробки конкретних підходів до їх розв’язання, які враховували б універсальні характеристики принципу справедливості та специфічні умови його дотримання.

Як зазначає В. П. Горбатенко, справедливість як за змістом, так і за етимологією своїми витокami сягає права. Спираючись на існуючі в суспільних науках підходи, із сучасної правової точки зору справедливість може бути визначена як внутрішня властивість і якість права; нормативне поняття моралі, що відіграє значну роль у соціально-політичній і правовій свідомості людей; соціальна цінність, захищати й культивувати яку в умовах демократичного розвитку покликана вся система права. Принцип справедливості перебуває в тісному взаємозв’язку з принципами “права”, “законності” і “рівності”. Він поширюється як на реально існуючий, так і на уявний (ідеальний) стан справ у суспільстві, виступає

в ролі належного імперативу, відповідно сутності правам і потребам людини. Справедливість також виступає критерієм оцінки різноманітних відносин у житті суспільства [6, с. 151].

В етиці справедливість визначають як загальну моральну санкцію спільного життя людей, що розглядається під кутом бажань, інтересів, обов’язків, які вступають між собою в певні суперечності. Справедливість стосується людських взаємин у всіх їх суспільно значущих сферах життєдіяльності – від сфери міжособових стосунків до міжнародних відносин. Специфічним предметом справедливості є благо та зло спільного існування в межах єдиного соціального простору. Тому справедливість визначають також як спосіб відношення людини до іншої особи, що опосередкований відношенням до благ, на які вони обоє претендують. Відповідно справедлива людина та справедливе суспільство це такі, що можуть віднайти моральну міру у розподілі благ, а моральною може вважатися така міра, яка влаштовує усіх і на яку отримано згоду тих, на чю долю випадає більше негараздів [7, с. 622-624].

Одна з оригінальних сучасних теорій соціальної справедливості була розроблена американським філософом Дж. Ролзом у праці “Теорія справедливості”, що побачила світ 1971 року. “Справедливість, – визначає Дж. Ролз, – є найпершою чеснотою суспільних інституцій. Достоту як істина для філософських систем. Хоч би яка доладна й ошадлива була ця чи та теорія, але, якщо вона виявляється неістинною, її слід відкинути або ж переглянути, переробити; подібним же чином і закони й інституції мають бути реформовані чи скасовані, коли вони виявляються несправедливими”. І далі: “Єдине, що дозволяє нам миритися з хибною теорією, – це брак кращої філософської думки; тож аналогічно: несправедливість буває стерпною лише тоді, коли необхідно уникнути ще більшої несправедливості” [10, с. 26-27].

Синтетична теорія справедливості Дж. Ролза пропонує ідеально-типову модель справедливості в сучасних ліберально-демократичних суспі-

льствах. Дж. Ролз стверджує, що суспільство є добре організованим тоді, коли його не лише задумано для зростання блага його членів, а й коли воно ще дієво регулюється котроюсь громадянською концепцією справедливості. Тоді громадянська концепція справедливості є такою, що складає фундаментальне право добре організованої людської спільноти [10, с. 28].

Нормативну основу теорії справедливості Дж. Ролза складають два принципи, які полягають ось у чому: по-перше, кожна людина повинна мати рівні права щодо найбільш загальної схеми рівних основних свобод, сумісних з подібними схемами свобод для інших; по-друге, соціальна та економічна нерівність має бути облаштована таким чином, щоб бути наближеними до найбільшої очікуваної вигоди для найменш успішних членів суспільства і забезпечували відкритий доступ до посад і становища для всіх за умов чесної рівності можливостей.

Основні громадянські права і свободи мають фіксуватися справедливою конституцією на підставі ухвалення суспільством базових принципів справедливості. Розроблення справедливих законів і механізмів соціально-економічної політики, а також шляхів безпристрасного застосування справедливих правил і законів, становить наступну фазу законодавчого процесу.

Аналізуючи теорію справедливості Дж. Ролза, Ж. Рюс звертає увагу на те, що на формування засадничих принципів цієї теорії значний вплив справила американська філософська традиція, відповідно до якої основу теорії Дж. Ролза складає безперервність між етикою та політикою [11, с. 569-570]. Поряд з вимогою рівності у наданні прав має дотримуватися принцип, відповідно до якого соціально-економічні нерівності мають бути справедливими за певних умов. Саме цей принцип, на думку Ж. Рюс, дозволяє Ролзові уникнути “пасток егалітаризму”, або зрівнялівки, який спрямовує свою увагу не на абсолютну рівність, а на рівновагу та розподіл вигод і ресурсів, на рівновагу, яка утримується завдяки забезпеченню особливих обставин з метою гарантувати кожному *максимум свобод і вільний доступ до стану активного громадянина* (курсор наш – Т.Г.). Отже, справедливість визначається саме завдяки такому гнучкому розподілові суспільних обов’язків і ролей, організованих на користь тих, хто перебуває у найменш вигідному становищі.

Теорія справедливості Дж. Ролза справила значний вплив на подальший розвиток політичної теорії, оскільки заклала початок важливому принципіві, згідно з яким економічні вигоди

мають розподілятися у такий спосіб, щоб люди, поставлені в найменш сприятливі умови, могли здобути собі більше економічних вигод, аніж за будь-якої іншої системи. З часу свого оприлюднення теорія справедливості Дж. Ролза знаходить щонайширше застосування для аналізу різних сфер суспільного життя та прийняття рішень.

До традиційних досліджень щодо визначення сутності та шляхів досягнення соціальної справедливості загалом та в окремих сферах суспільного життя таких, як право [6; 8; 9; 12] або освіта [16], починаючи 1970-ми роками, додалися дослідження, покликані дати відповідь на питання про те, як розв’язання екологічних проблем співвідноситься з принципами соціальної справедливості та рівності [21, р. 93-106].

Сучасний американський соціолог М. Белл на перших сторінках книги “Вступ до екологічної соціології” наголошує на безпосередній взаємопов’язаності соціальної справедливості й рівності з екологічною проблематикою [13, р. 2]. На його переконання, в суспільстві не лише має місце нерівномірний розподіл наслідків екологічних проблем, а й сама соціальна нерівність є причиною виникнення екологічних проблем. Соціальна нерівність є одночасно наслідком і причиною забруднень, надмірного споживання, виснаження природних ресурсів, втрати природних біотопів, ризикованих технологій, швидкого зростання населення тощо. Наше розуміння соціальної рівності та справедливості, на його переконання, впливають на наші оцінки екологічних проблем і на наші уявлення про природу загалом.

Проте питання взаємопов’язаності екологічної проблематики з принципом справедливості ще не набули достатнього висвітлення у вітчизняних дослідженнях і лише частково проаналізовані в наших попередніх дослідженнях [2; 3; 15]. Тому метою даного дослідження є визначення проблемного поля, пов’язаного з виникненням екологічної несправедливості, а також засад дотримання принципу справедливості під час розв’язання екологічних проблем, та розробленням шляхів її практичного досягнення в демократичному громадянському суспільстві.

Попередні розвідки з даної теми дозволяють зробити висновок про надзвичайну складність і багатоаспектність даної проблематики. Це зумовлено, по-перше, труднощами визначення поняття справедливості, яка може виступати як моральна та правова цінність, суспільний ідеал, елемент соціальної психології, що втілює настрої певної групи людей, принцип організації суспільних відносин різного рівня тощо; по-друге,

справедливість є об'єктом дослідження багатьох наук – етики, соціальної філософії та соціального психології, філософії права; по-третє, справедливість є критерієм ефективності соціально-економічної й екологічної політики на місцевому, національному та міжнародному рівнях.

У даному дослідженні ми звернемося до аналізу справедливості як реалізації права людей на чисте і безпечне довкілля, що становить невід'ємну характеристику сучасного демократичного справедливого суспільства, не занурюючись при цьому у детальний аналіз справедливості в контексті глобальних екологічних проблем і справедливості як рівності поколінь [4].

В чому ж виявляється принцип справедливості в контексті розв'язання екологічних проблем та здійснення екологічної політики?

За свідченнями експертів, упродовж останніх десятиліть як ніколи досі значна кількість людей змушена жити в умовах, коли екологічний ризик стає частиною їхнього повсякденного життя. Тому поняття ризику посідає одне з провідних місць в сучасній екологічній політиці, яка має на меті повсюдне зменшення екологічних ризиків шляхом запровадження ефективних методів їх оцінки та управління факторами ризику. У тих випадках, коли екологічний ризик не може бути зведений до нуля, завданням екологічної політики є забезпечення таких умов, за яких жодна із груп населення не піддавалася б значнішим негативним впливам за рахунок зменшення ризику інших груп населення. Тобто, згідно з принципами теорії справедливості Дж. Ролза, екологічна політика як важлива суспільна інституція не повинна бути дискримінаційною по відношенню до певних верств населення, або, іншими словами, принцип справедливості має становити підґрунтя екологічної політики та слугувати критерієм її ефективності. Проте на практиці виявляється, що екологічні ризики далеко не завжди рівномірно розподіляються між різними сегментами суспільства, які вирізняються за віковими, гендерними, майновими, класовими, расовими, етнічними, культурними ознаками.

Найбільш гостро проблема нерівномірного розподілу екологічних ризиків постала в США, коли наприкінці 1970-х – початку 1980-х років з'явилися незаперечні факти, які свідчили, що певні верстви населення, здебільшого з низьким доходами значно більше піддаються негативним впливам з боку довкілля. Це відбувається, по-перше, через те, що помешкання або робочі місця цих груп людей розташовані неподалік від звалищ та підприємств зі збереження чи переробки

шкідливих відходів (*"proximity-based" measure*), через що відбувається забруднення повітря, води, ґрунтів, їжі тощо, а самі представники цих груп населення частіше працюють або проживають в умовах підвищеної небезпеки (*"risk-based" measure*).

Подальші комплексні дослідження досить переконливо продемонстрували, що підвищеному екологічному ризику піддаються групи населення, які проживають в умовах економічної нестабільності, не мають доступу до належної системи освіти й охорони здоров'я, а також вагомого політичного впливу на процес прийняття та впровадження рішень. З'ясувалося також, що кампанії, які здійснюють утилізацію та переробку шкідливих відходів, будівництво інших екологічно небезпечних об'єктів, при виборі місця розташування цих об'єктів орієнтуються насамперед на те, де можна найдешевше придбати землю для реалізації своїх планів і очікувати найменшого опору з боку місцевого населення.

В літературі цей феномен описаний поняттям **нерівномірного розподілу екологічних ризиків**, або поняттям екологічної несправедливості (*environmental injustice*). Громадська стурбованість щодо нерівномірного розподілу екологічних ризиків виявляється у турботі про **екологічну справедливість** (*environmental justice*) [17, р. 231-253; 19, р. 275-299; 20, р. 480-489].

Екологічна справедливість визначається як рівноправне ставлення до груп людей незалежно від їхньої расової, етнічної та культурної приналежності чи майнового стану в процесі розвитку, впровадження та удосконалення екологічного законодавства, екологічного регулювання, здійснення різноманітних програм і проектів тощо. Рівноправне ставлення (обходження) передбачає, що жодна з груп населення не повинна перебирати на себе більшу частку негативних екологічних наслідків оперування промисловими, муніципальними або комерційними підприємствами, чи під час упровадження національних, регіональних або місцевих програм і проектів [22].

На практиці турбота про екологічну справедливість виявилася в об'єднанні зусиль таких двох типів суспільних рухів, як рух за соціальну справедливість, або права людини, та різноманітні екологічні рухи, поклавши початок **рухові за екологічну справедливість** (*environmental justice movement*), який об'єднав людей різних рас і національностей і пройшов шлях розвитку від місцевих об'єднань громадян та їхніх регіональних мереж до загальнонаціонального руху США.

Витоки руху за екологічну справедливість вбачають у страйку чорношкірих працівників сміттєпереробних об'єктів у Мемфісі, котрі вимагали поліпшення умов їхньої праці та платні, яка б відповідала рівневі ризику для здоров'я та життя. Наступний крок – виступ населення середнього достатку з околиць Хьюстону 1979 року за поліпшення санітарних умов утримання звалищ поблизу місць проживання, коли місцева громада створила організацію під назвою Група дії північно-східної громади (*Northeast Community Action Group – NECAG*) з метою обстоювання своїх екологічних прав в межах чинного цивільного громадянського законодавства. Зрештою, важливим кроком у становленні руху за екологічну справедливість, що стимулював дослідження та широку загальнонаціональну дискусію щодо включення питання про перегляд підходів до здійснення екологічної політики з метою зменшення нерівностей у розподілі екологічних ризиків, став масовий виступ 1982 року населення графства Уорен (*Warren County*), що у Північній Кароліні, проти розміщення звалищ для збереження шкідливих відходів (поліхлоринованих біфенілів). Оскільки близько 20 % населення цього графства становить чорношкіре населення, в політичному лексиконі США з'явилося поняття “екологічного расизму” як цілеспрямованого обмеження екологічних прав населення за расовою ознакою.

Проте, як згодом було показано Е. Рінквістом, нерівномірний розподіл екологічних ризиків щодо певних груп населення є не стільки наслідком цілеспрямованої дискримінації, скільки результатом нерівного поділу політичної влади, яка є функцією добробуту, освіти організаційного досвіду та досвіду безпосередньої участі в політичному житті. Оскільки саме такого досвіду історично бракує расовим та етнічним меншинам і бідноті, то вибір місця дислокації екологічного небезпечних об'єктів визначається насамперед політичною раціональністю компаній, а не цілеспрямованою етнічно-расовою дискримінацією [17, р. 242]. Компанії беруть насамперед до уваги такі обставини, як низький рівень громадянської та екологічної свідомості населення, що дозволяє дешево придбати землі і робочу силу, а також заощадити на безпечних, але більш коштовних технологіях, санітарно-гігієнічних і освітньо-інформаційних заходах тощо.

Розповсюдженість подібної практики визнана й колишнім Віце-президентом США Альбертом Гором у книзі “Земля у рівновазі”, де він зазначає: “Фактично це американська традиція: три-

валий час відходи скидалися на найдешевші й найменш придатні землі в районах, що оточені менш удачливими громадянами” [5, с. 153].

Свідченням того, що поняття екологічної несправедливості не є синонімом расової дискримінації, а питання екологічної справедливості охоплюють не лише расові й інші етнічні меншини, є широка участь жінок і жіночих організацій в рухові за екологічну справедливість та повсюдне зниження екологічних ризиків, які в повний голос висувають на порядок денний питання про безпосередній зв'язок між ризиком захворювання на рак (зокрема рак молочної залози) та станом довкілля й санітарно-гігієнічними умовами праці на виробництвах, де залучені переважно жінки; дитячою захворюваністю та умовами їх харчування, проживання і навчання тощо [18, р. 2-23].

Остаточною інституалізацією руху за екологічну справедливість стало проведення Екологічного саміту лідерів кольорових менших (*First National People of Color Environmental Leadership Summit*), що відбувся у Вашингтоні 1992 року за участі понад 600 представників з усіх куточків США та інших країн, а також представників поміркованого екологічного руху.

Наслідком роботи саміту стало вироблення 17 принципів екологічної справедливості, які мали слугувати також критерієм формування та оцінки соціально-економічної та екологічної політики. Стисло ці принципи можуть бути зведеними до наступного. По-перше, екологічна справедливість має досягатися шляхом зменшення соціальної несправедливості. По-друге, має бути гарантована участь усіх верств населення, у тому числі меншин, бідноти і жінок, у процесі прийняття та впровадженні рішень під час проектної діяльності, не виключаючи їхньої участі у традиційних реформістських екологічних групах. По-третє, необхідно спільними зусиллями домогтися зменшення рівнів забруднення довкілля як запоруки запобігання та зниження ризиків для усіх громадян. Головним підсумком інституалізації руху за екологічну справедливість стало усвідомлення того, що громадяни мають брати безпосередню участь у процесі прийняття та впровадження рішень як на урядовому, так і на приватному рівнях, зокрема впливаючи на рішення компаній щодо розміщення тих чи тих об'єктів. При цьому мають широко використовуватися традиційні механізми лобювання екологічних інтересів населення та природоохоронних груп, механізми консультативної допомоги з боку урядових структур, освітньо-інформаційна підтрим-

ка з боку наукових інституцій, інформаційних центрів, університетів тощо.

Можемо зробити висновок, що екологічна несправедливість має місце там і тоді, де і коли порушується один із базових принципів теорії справедливості, а саме, згідно з Дж. Ролзом, порушується суспільна рівновага, яка утримується завдяки забезпеченню особливих обставин з метою гарантувати кожному **максимум свобод і вільний доступ до стану активного громадянина**.

Становлення руху за екологічну справедливість свідчить про те, що екологічні проблеми заторкують усі верстви населення, а турбота про якість довкілля виявляє рівень екологічної стурбованості різноманітних верств населення, а не лише університетської еліти, готовність і волю місцевих громад до участі у процесі прийняття рішень, які можуть впливати на якість навколишнього середовища та життя людей. Обстоювання екологічної справедливості є невід'ємним від руху за соціальну справедливість та громадянські права загалом.

Становлення руху за екологічну справедливість засвідчує обмеженість централізованого підходу, тобто підходу “згори” до формування екологічної політики, підтверджуючи натомість необхідність урахування прав, настроїв і очікувань місцевого населення, місцевих громад як суб'єктів екологічної політики й екологічного права, коли місцеві громади не погоджуються з роллю пасивних виконавців рішень “згори”, а вимагають права голосу в ухваленні тих рішень, пов'язаних із впливами на якість довкілля, здоров'я та умови життя.

Досвід інституалізації руху за екологічну справедливість у США продемонстрував спроможність соціальних груп з низькими статками (здебільшого до них належать расові й етнічні меншини), які історично обмежені в своїй політичній, правовій та економічній силі, поставити на порядок денний розв'язання низки важливих екологічних проблем (розміщення та оперування екологічно небезпечних виробництв; зниження свинцевого забруднення; обмеження на використання певних груп особливо небезпечних пестицидів; поліпшення санітарно-гігієнічних умов проживання, навчання та праці людей низького та середнього статку; поліпшення умов доступу до інформації та участі в прийнятті рішень), використовуючи при цьому систему чинного екологічного законодавства і бюрократичні механізми різних рівнів [20, р. 484]. Рушійною силою цього процесу визначено підвищення екологічної свідомості

населення, вияв громадянської ініціативи знизу та здатність громади до самоорганізації.

Розвиток руху за екологічну справедливість називають однією із визначальних тенденцій розвитку екологізму 1990-х років, яка вносить принципово нові риси у контекст формування екологічної політики порівняно з попередніми десятиліттями [17] та визначає перспективи розвитку екологічної політики та екологічного права у XXI столітті [14].

Починаючи 1990-ми роками у США різноманітні аспекти нерівномірного розподілу екологічного ризику привертають пильну увагу представників наукових і бізнесових кіл, політичних експертів та аналітиків, представників поміркованого екологічного та феміністського рухів, політиків різних рівнів. Питання екологічної справедливості посідає одне з провідних місць у програмах діяльності як урядових, так і неурядових організацій, створюючи сприятливе підґрунтя для політичних змін [13, р. 22-23].

За цей час у США ухвалено низку ґрунтовних досліджень щодо розподілу екологічних ризиків між різними групами населення, зокрема здійснених Комісією з расової справедливості (*Commission for Racial Justice, 1997*), Президентом Б. Клінтоном ухвалено спеціальний Меморандум (*President Clinton's Executive Order 12898, February 11, 1994*), підготовлено документи, спрямовані на зменшення екологічної несправедливості (“*Federal Action to Address Environmental Justice in Minority Populations and Low-Income Populations*”), концепт екологічної справедливості включено до Національного акту з екологічної політики (*National Environmental Policy Act – NEPA*), а в Агенції з охорони довкілля (*EPA*) 1992 року створено Офіс з екологічної рівності, який 1994 року перейменований у Офіс з екологічної справедливості (*OEJ*).

Різні аспекти екологічної справедливості – етико-філософські, політико-правові, економічні, медичні, освітньо-інформаційні, – складають важливу тему досліджень багатьох провідних університетів (наприклад, *Natural Resources Leadership Institute, North Carolina State University; Nicolas School of the Environment and Earth Sciences, Duke University; Institute for Governmental Service, University of Maryland; Department of Political Science, East Carolina University*) та науково-дослідних установ (*National Institute of Environmental Health Science*) США, які тісно співпрацюють з неурядовими організаціями та місцевими громадами з метою практичного втілення принципів екологічної справедливості, поліп-

шення якості довкілля та зменшення соціальної напруги, розв'язання конфліктів тощо.

Дослідження вчених і аналітиків спрямовані головним чином на визначенні причин, що призводять до негативних екологічних наслідків для певних груп населення, дозволили зробити висновок, що досягнення екологічної справедливості залежить значною мірою від усунення низки невизначеностей на теоретичному рівні. Зокрема, це пов'язане із труднощами визначення таких ключових понять, як рівність, справедливість, ризик, оцінка ризику, дискримінація тощо. Наприклад, оцінка ризику з позицій науки має визначатися як сфера об'єктивного наукового аналізу, вільного від ціннісних і моральних оцінок. Проте менеджмент ризику, тобто управління ризиком, прийняття рішень з метою зниження ризиків тощо, є вже сферою, де об'єктивні дані та висновки й рекомендації науки трансформуються у прийнятну політику, яка має брати до уваги увесь діапазон цінностей – соціальних, екологічних, етнокультурних тощо задля вироблення одного можливого рішення.

Вплив місцевих громад на політичну владу та їхня безпосередня участь в управлінських процесах на місцевому рівні не лише є суттєвим кроком у напрямі досягнення соціальної справедливості та поліпшенню стану довкілля, а й може стати вагомою відповіддю на дії компаній та корпорацій, які, діючи на принципі ринкової (капіталістичної) раціональності, прагнуть розташувати екологічно непривабливі виробництва якомога далі від головних офісів, там, де можна найдешевше придбати землю та отримати доступ до інших природних ресурсів, знайти дешеву робочу силу, очікуючи найменшого опору з боку місцевого населення. Тому, рух за екологічну справедливість є не невід'ємною складовою громадянського суспільства, а дотриманням принципів екологічної справедливості – критерієм демократії і прав людини.

Дослідження різних аспектів екологічної справедливості, принципи екологічної справедливості, розроблені активістами екологічного та громадянського руху, формування національної екологічної політики та розвитку екологічного законодавства США можуть стати в пригоді на теренах України задля збагачення підходів до формування засад розбудови правової демократичної держави, становлення підвалин громадянського суспільства, розвитку національної стратегії екологічної безпеки та екологічного законодавства. Цей досвід також являє значний інтерес для розвитку третього сектора в Україні, ре-

презентованого неурядовими організаціями, та для місцевих громад, які мають усвідомити себе повноправними учасниками під час прийняття рішень, які заторкують їхні права, у тому числі й екологічні, та громадянські інтереси.

Список літератури

1. Барманова Ю. І. Політична соціологія. – Київ: Аналітичний центр вивчення суспільства. – 2003.
2. Гардашук Т. В. Рух за екологічну справедливість: спроба екстраполяції на Україну // Зміни в свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. – К.: Вид.дім. “КМ Akademia”, 2001.
3. Гардашук Т. В. Ідея справедливості в сучасному екологізмі // Філософська думка. 2003. – № 1.
4. Гардашук Т. В. Концептуальні засади сучасного екологізму // Концептуальні виміри екологічної свідомості. – Київ: 2003.
5. Гор А. Земля у рівновазі: Екологія і людський дух. – К.: “Інтенлсфера”, 2001.
6. Горбатенко В. П. Справедливість як соціально-правова цінність // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1.
7. Гусейнов А. А. Справедливість // Новая философская энциклопедия. – М.: Мысль, 2001. – Т. 3.
8. Кузнєцов В. І. Філософія права. Історія та сучасність. – К.: Стило; Фолиант, 2003.
9. Рікер П. Право і справедливість / Пер. із фр. – К.: Дух і літера, 2002.
10. Ролз Дж. Теорія справедливості. – Київ: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001.
11. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: панорама новітньої науки / Пер. з фр. В.Шовкун. – К.: Основи, 1998.
12. Цунпеліус Р. Філософія права / Пер. з нім. – Київ: Тандем, 2000.
13. Bell M. M. An Invitation to Environmental Sociology. – London; New Delhi, 1998.
14. Bullard R. D. Environmental Justice in the 21st Century (Environmental Justice Resource Center, University of Florida) // <http://www.ejrc.cau.edu/ejinthe21century.htm>
15. Gardashuk T. Environmental justice and environmental policy in the modern world // 5th International Conference on Ethics and Environmental Policies “Business Styles and Sustainable Development” (Kyiv, April 2 – 6, 2003). – Kyiv, 2003.
16. Justice, Ideology, and Education / Ed. by: Edward Stevens, Jr., George H. Wood. – McGraw-Hill, Inc., 1992.

17. *Ringquist E. J.* Environmental Justice: Normative Concerns and Empirical Evidence // Environmental Policy in the 1990s: Reform or Reaction? / 3rd ed./ Ed. by N. J. Vig, M. E. Kraft. – Washington, D.C., 1997.

18. *Rocheleau D., Tomas-Slayter B., Wargary E.* Gender and Environment // Feminist Political Ecology: Global Issues and Local Experiences. – London; New-York: Routledge, 1996.

19. *Rushefsky M. K.* Elites and Environmental Policy // Environmental Politics and Policy: Theory

and Evidence / Ed. by J. P. Lester. – Durham; London: Duke. Univ. Press., 1995.

20. *Theodore M. K.* Environmental Justice // Major Environmental Issues: Facing the 21st Century. — Prentice Hall PRT, 1996.

21. *Thero D. P.* Rawls and Environmental Ethics: A Critical Examination of the Literature // Environmental Ethics. – 1995. – Vol. 17. – N 1.

22.

<http://www.ces.ncsu.edu/depts/agecon/PIE/envjust2.html>

T. B. Gardashuk

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ СПРАВЕДЛИВОСТЬ КАК КРИТЕРИЙ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА (РЕФЛЕКСИЯ НАД ОПЫТОМ США)

Рассматриваются вопросы взаимосвязи экологической проблематики с (хранение и переработка вредных отходов, функционирование экологически опасных предприятий и т.п.) подходами к развитию экологической политики и экологического права с принципами социальной справедливости и равенства. Экологическая справедливость определяется как реализация права людей в демократическом обществе на безопасную окружающую среду независимо от их возрастной, гендерной, классовой, расовой, культурно-этнической принадлежности и имущественного статуса. На опыте становления движения за экологическую справедливость в США анализируются причины экологической несправедливости, а также возможные подходы ее преодоления путем активизации гражданской инициативы и включения концепта справедливости в экологическую политику и право.

T. V. Gardashuk

ENVIRONMENTAL JUSTICE AS A CRITERION OF CIVIC SOCIETY (REFLECTION ON THE USA'S EXPERIENCE)

Questions of interconnections between environmental issues (storage and treatment of harmful wastes, operation of polluting enterprises, etc.) and approaches to the development of environmental policy and laws are considered. Environmental justice is defined as realization of human right to the clean environment in the democratic society and as equal treatment of people of all age, gender, racial, ethnic-cultural and income groups. The causes of environmental injustice are analyzed with regards to the USA's experience of environmental justice movement; approaches to overcoming of environmental injustice through enforcement of civic activities and incorporation of the concept of environmental justice into environmental policy and laws are considered as well.